

CONTRIBUȚII LA STUDIUL TIPARITURILOR ROMĂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Constituind una dintre principalele probleme ale devenirii noastre istorice, apariția scrisului în limba română a intrat de timpuriu și a rămas constant una din preocupările elitei științifice, atât ale celei istoriografice cât și ale celei lingvistice. Pe parcursul încercării de depistare a împrejurărilor care au contribuit la dezvoltarea literaturii române, s-au conturat și formulat mai multe teorii¹, diferite în esență prin importanța acordată factorilor externi sau celor interni în promovarea limbii române ca limbă de cultură. Pentru că acest fenomen a fost considerabil impulsionat de biserică, prin traducerea cărților de cult în limba națională, concluziile cercetătorilor au fost adeseori canalizate spre acceptarea unei remarcabile influențe venite dinspre Reforma religioasă; nu rareori s-a întâmplat însă ca aceste concluzii, în măsura în care aparțin unor cercetători mai atașați de un spirit naționalist sau ortodoxist, să îi acuze pe promotorii revoluționarei schimbări că nu mai aparțineau poporului și religiei românești, că, deci, principalul scop al acestei transformări a fost alienarea de tradițiile și interesele românilor, indiferent dacă ea a fost inițiată de reprezentanții națiunilor recepte conlocuitoare sau de românii care aderaseră la una dintre religiile reformate. Firește, nu toate abordările au ajuns la asemenea concluzii și mai ales cercetările lingviștilor s-au străduit să pună în evidență importanța scrierilor în limba română pentru nașterea națiunii române și consolidarea unității naționale, precum și pentru nașterea limbii române literare, accentuând astfel contribuția elementului românesc în promovarea limbii naționale.

În aceste condiții, studiul nostru încearcă să răspundă la câteva întrebări cum ar fi: în ce măsură introducerea limbii române în biserică aparține inițiativei românești? în ce măsură literatura religioasă în limba română din secolul XVI a reușit să îndepărteze de tradiția ortodoxă populația căreia i se adresa? și în ce măsură această îndepărtare din punct de vedere religios a determinat o deznaționalizare a aderenților la Reformă?

Ca peste tot în Europa, apariția scrisului în limba română s-a produs mai întâi în domeniul profan, devenind un mijloc rapid de comunicare între cei interesați, care nu mai sunt decât în mică măsură persoane cunoscătoare ale limbilor de cultură, și, mai târziu, o cale de difuzare a producțiilor literare beletristice și istoriografice. În aceste domenii nu se pune problema unei opoziții serioase decât din punct de vedere estetic, limba vulgară neavând experiența transmițerii de valori. În ceea ce privește literatura ecleziastică, biserica ortodoxă a rămas multă vreme

---

¹ Vezi prezentarea lor în Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 24—37.

reticentă la folosirea limbii române în cult, de frică să nu se introducă inovații „eretice“, datorate nu neapărat dorinței de a imita Reforma religioasă occidentală, cât mai ales unor traduceri inexacte, defectuoase, în totalitate nu conforme cu spiritul variantelor slavone, scăderi inevitabile în cazul unei insuficiente pregătiri a traducătorilor. În același timp însă, a fost permisă traducerea Psalmilor, Apostolului și Evangheliei, precum și a Evangheliilor cu învățătură — adică a colecțiilor de predici —, atât din dorința de modernizare, de a nu rămâne mai prejos față de celelalte popoare care aveau cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, cât poate și datorită nevoii de a contracara influența posibilă pe care o puteau avea ideile Reformei — prin promovarea limbilor naționale în serviciul religios —, un fel de „contrareformă“ ortodoxă sau o reformă internă a bisericii românești tradiționale pentru a-și întări aderenții în credința străbună. Însă, în ambele domenii — profan și religios — limba română se va manifesta plenar abia de la începutul secolului XVII în Moldova și Țara Românească, pentru că abia atunci societatea românească a simțit nevoia acestei schimbări, în timp ce în Transilvania cărțile în limba română încep să circule încă în prima jumătate a secolului XVI. Pentru că aici însă limba română se manifestă doar în planul religios și folosirea cărților românești este o consecință a unui scop politico-ecclesiastic relativ bine conturat, apariția scrisului în limba română trebuie neapărat pusă în legătură cu prezența Reformei în Transilvania. Mai târziu, traduceri făcute aici vor influența, mai mult sau mai puțin, direct sau indirect, traduceri care se vor alcătui în țările române extracarpatiche, în funcție de schimbările petrecute acolo în urma unei evoluții firești a nevoii de literatură religioasă în limba proprie, în ciuda hiatului de aproape jumătate de secol dintre edițiile românești coresiene și cele muntene sau moldovene. Problema care se pune este însă în ce măsură societatea românească transilvană a fost capabilă să înțeleagă mesajul acestei schimbări și în ce măsură schimbarea în sine i se datorează? Iar dacă realmente a fost beneficiara și inițiatoarea introducerii limbii române în biserică, de ce fenomenul traducerii și tipăririi de cărți românești a încetat temporar, odată cu încheierea activității tipografiei coresiene și a sprijinului material oferit de reprezentanții națiunilor recepte?

După cum se cunoaște, Reforma a pătruns mai întâi la sași, în urma contactului comercial și spiritual mult mai direct pe care aceștia îl aveau cu centrele reformate din Germania. Situația este valabilă și pentru sașii din Moldova. În general, se poate afirma că până în deceniul 5 al secolului XVI totalitatea sașilor din Transilvania și Moldova adoptaseră luteranismul și că procesul de reformare religioasă atinsese un grad avansat și la populația maghiară din cele două țări². Paralel a început acțiunea de atragere a românilor, promovată la început de sași pentru că ei dăduseră tonul în transformarea spirituală a locuitorilor din Transilvania și Moldova și pentru că luteranismul era deocamdată principala religie reformată activă, iar până în 1564 singura confesiune reformată receptă.

² Cf. Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în *Studii*, an XI, nr. 4, 1958, p. 61—64 și Zenovie Păclișanu, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI și XVII-lea*, în *Cultura Creștină*, nr. 16, 1911, p. 519—521, nr. 17, 1911, p. 550—553.

Această acțiune nu a putut rămâne fără rezultate dacă la 1532 existau în Moldova traduceri românești ale Evangheliei și Apostolului și se puneau problema tipăririi lor³ și dacă românii apar menționați în corespondența principalilor capi ai Reformei germane ca beneficiari ai învățăturilor promovate de ei⁴.

În acest context începe o activitate febrilă de copiere, traducere și editare de texte în limba română, desfășurată cu deosebire în intervalul cuprins între deceniile 5 și 9 ale secolului XVI, căreia, ca o contrapondere, i se adaugă o acțiune similară de editare și copiere de cărți slavone. Vom încerca să evaluăm efectul pe care aceste traduceri l-au avut asupra românilor și în ce măsură apariția lor a determinat o schimbare fundamentală în credința și ritualul ortodox. Ne vom folosi pentru concluzii doar de tipărituri, pentru că ele au fost rezultatul unei politici conștiente de atragere a românilor la o nouă credință sau de păstrare a lor în ortodoxie. Firește, o importanță la fel de mare au putut avea și copiile manuscrise, dar numărul lor, la fel ca și cel al tirajelor tipărite, nu-l vom cunoaște niciodată. Însă, indiferent de tiraj, este clar că importanța și circulația variantelor românești sau slavone a fost determinată în primul rând de numărul edițiilor. Considerăm că această ipoteză poate oferi concluzii mult mai apropiate de adevăr decât dacă am porni de la ideea că numărul de exemplare păstrat până azi poate dovedi prin el însuși receptivitatea cărții. Adică nu vrem să cădem în greșeala acelor cercetători care susțin că numărul mare de exemplare conservate este un indiciu sigur al aprecierii pozitive a unei cărți de către contemporani, iar dispariția întregului tiraj este o dovadă la fel de sigură că acea carte nu a fost acceptată de credincioși. Bineînțeles, și acest aspect poate fi luat în considerare, dar concluziile trebuie nuanțate și nu se poate face abstracție de vicisitudinile istoriei și de lipsa de considerație pe care începeau să o manifeste oamenii din momentul în care obțineau o ediție nouă a cărții respective, sau după ce limba cărții sau literele chirilice nu au mai fost înțelese. Chiar și azi rămâne valabilă speranța că exemplare din cărțile dispărute ar mai putea fi descoperite, în condițiile în care cercetările pe această temă nu au fost încă încheiate.

Astfel, în ceea ce privește *Evanghelia*, în secolul XVI în Transilvania cunoaștem 7 ediții slavone (cea din 1546 scoasă de Filip Maler la Sibiu⁵, 4 coresiene scoase în 1562⁶, 1565⁷, 1579⁸ și 1583⁹, ediția lui Lavrentie din jurul anului 1570¹⁰ și cea a diacului Lorinț din 1579¹¹), 2 slavo-române (una scoasă la Sibiu de Filip Maler în 1551—1553¹² și

³ I. Ionescu, *Problema versiunilor moldovene din 1532 ale Evangheliei și Apostolului*, în *Limba Română*, XXVIII, nr. 1, 1979, p. 85—86.

⁴ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 60 și 63.

⁵ Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944, nr. 2, p. 2.

⁶ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, nr. 11, p. 46.

⁷ *B.R.V.*, IV, nr. 5, p. 7.

⁸ *B.R.V.*, I, nr. 23, p. 73.

⁹ *B.R.V.*, I, nr. 31, p. 99.

¹⁰ *B.R.V.*, IV, nr. 11, p. 13.

¹¹ *B.R.V.*, I, nr. 24, p. 75.

¹² *B.R.V.*, I, nr. 25, p. 80.

una la Braşov în jurul anului 1580¹³) şi una românească (scoasă de Coresi la Braşov în 1560—1561¹⁴).

Ediţia sibiană slavonă din 1564 trebuie privită ca rezultat al insuccesului financiar adus de *Catehismul* românesc din 1544, atât sub aspectul recuperării banilor investiţi pentru tipărirea acestei ultime cărţi, cât şi sub cel al recuperării cheltuielilor necesitate de întemeierea unei secţii româneşti în cadrul tipografiei sibiene. Apariţia acestei cărţi slavone nu trebuie să ne ducă la concluzia că a fost abandonată dorinţa de atragere a românilor la Reformă, ci doar că ea a fost amânată şi regândită, în sensul că iniţiatorii prozelitismului reformat au înţeles că noile idei, inclusiv introducerea limbii naţionale în biserica românească, trebuie oferite pe rând şi cu multă circumspecţie, astfel încât românii să nu sesizeze imediat schimbarea fundamentală care urma să se producă. În acest sens, *Catehismul* românesc din 1544 a fost văzut ca o încercare prea directă, brutală chiar, de transformare a credinţei străbune, pentru ca cei care au intrat în posesia lui să-i înţeleagă imediat mesajul modernizator, chiar şi în acele domenii în care adoptarea ideilor sale nu ar fi dăunat cu nimic spiritului ortodox (cum este cazul introducerii limbii române în biserică). În conformitate cu această concluzie trebuie privită ediţia bilingvă din 1551—1553, care se mulţumea să pună faţă în faţă versiunea românească cu cea slavonă consacrată, pentru a dovedi că între ele nu există nici o deosebire „eretică“. Editorii mizau astfel pe relativa pregătire profesională a preoţilor români, care nu ar fi putut identifica uşor faptul că la alcătuirea versiunii româneşti a fost folosită şi *Biblia* lui Luther¹⁵.

În ceea ce priveşte versiunea coresiană românească din 1560—1561, ea aparţine iniţiativei oficialităţilor braşovene, fiind scoasă pe cheltuiala primarului Johannes Benkner, şi face parte, alături de *Catehismul* românesc din 1560, din programul de reformare a bisericii româneşti care, în conformitate cu principiile de bază ale luteranismului, urmărea să ofere românilor în limba proprie singura carte necesară creştinului spre mântuire — Scriptura — şi îndreptarul care să-i permită cunoaşterea dogmelor religiei adevărate — *Catehismul*. Apariţia consecutivă a celor două cărţi, spre deosebire de experienţa sibiană, unde a fost nevoie să se revină asupra programului de atragere a românilor la Reformă, a fost posibilă datorită schimbărilor intervenite în societatea românească în cei aproape 20 de ani care despart cele două ediţii, care au făcut mai accesibile noutăţile aduse de Reformă şi, mai ales, datorită creşterii numărului aderenţilor români ai confesiunii protestante — ne mai despart doar câţiva ani de momentul întemeierii episcopiei române reformate¹⁶.

Dar numărul românilor deschişi spre dialog cu Reforma nu era încă suficient de mare pentru ca ediţia românească a *Evangeliei* să câştige competiţia şi, din acest motiv, J. Benkner va mai patrona încă două ediţii slavone ale aceleiaşi cărţi. Motivul pentru care susţinătorul zelos al luteranismului a făcut acest lucru a fost adeseori pus pe seama dorinţei

¹³ B.R.V., IV, nr. 13, p. 15.

¹⁴ B.R.V., I, nr. 10, p. 45.

¹⁵ I. Gheţie, Al. Mareş, *op. cit.*, p. 41.

¹⁶ Cf. Pavel Binder, *Românii şi Reforma. Scurte contribuţii la istoria culturii româneşti din sec. al XVI-lea*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 209—216.

de câștig, Benkner fiind și proprietarul morii de hârtie de unde se aproviziona Coresi¹⁷. Dar chiar dacă acesta ar fi adevărul, nu trebuie să facem abstracție nici de ceea ce Benkner însuși pune să se scrie în epilogul ediției din 1562, și anume: „... eu jupănul Hanăș Beagner din Brașov, *m-am aprins de dragostea Sfântului Duh și de iubirea sfințelor și dumnezeeștilor biserici* [s.n.] și am tipărit această carte de suflet mântuitoare *Tetraevangheliul*...“¹⁸. Adică J. Benkner a înțeles că românii nu erau încă pregătiți cu toții pentru marea transformare a cultului și, pentru ca cuvântul lui Dumnezeu să nu lipsească din biserici, a acceptat tipărirea *Evangheliei* în limba tradițional folosită, neîncetând probabil să spere că prezența a cât mai multe cărți liturgice și educarea poporului în spirit adevărat creștin îi va conduce mai târziu pe români la înțelegerea importanței ascultării slujbei în limba proprie. Această părere a noastră nu o exclude însă și pe cea exprimată de cercetătorii anteriori. De remarcat doar că ediția slavonă din 1579 scoasă de Coresi pe cont propriu se datorează aceleiași aprinderi „de dragostea Sfântului Duh și de iubire pentru dumnezeeștile și sfințele biserici“¹⁹, deci dorinței ca biserica românească să aibă cele necesare pentru desfășurarea corectă din punct de vedere ortodox a slujbelor, excluzându-se în acest caz speranța convertirii ulterioare. Expresia poate fi o simplă figură de stil, dar faptul că ea este asociată ambilor patroni ai tipăriturii slavone ne îndeamnă să le atribuim amândurora același mobil — „dragostea Sfântului Duh...“ —, chiar dacă scopul final diferă. Convingerea noastră este întărită de faptul că în jurul anului 1580 la Brașov se va tipări ediția siavo-română a *Tetraevanghelului*, ceea ce dovedește că și autoritățile de aici au adoptat tactica sibienilor.

Ediția diacului Lorinț e scoasă „din porunca marelui Voevod Batăr Criștov“²⁰, deci se înscrie în politica de „contrareformă“ susținută de principele Transilvaniei pentru întărirea poziției religiei catolice, prozelitismul protestant trecând astfel într-un plan secundar. Ultima carte co-resiană, *Tetraevanghelul* de la 1583, a fost scoasă din porunca domnului Țării Românești și deci destinată în primul rând bisericilor de dincolo de Carpați.

Reținem deocamdată că în ceea ce privește Noul Testament — carte de bază a bisericilor reformate, dar a cărei traducere românească nu ar fi schimbat cu nimic tipicul slujbei ortodoxe — a circulat într-un tiraj mic în Transilvania în comparație cu exemplarele slavone, el fiind destinat cu precădere românilor care adoptaseră Reforma, „nește creștini buni“, destinație combinată însă și cu încercarea de a face prozelitism în rândul celor care păstrau în continuare tradiția. Inițiativa traducerii și tipării aparține în mare măsură sașilor luterani, dar și românilor care au făcut traducerea și mai ales celor care au solicitat „sfințele cărți creștinești... să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini...“²¹.

¹⁷ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 101.

¹⁸ *B.R.V.*, I, p. 47.

¹⁹ *B.R.V.*, I, p. 74.

²⁰ *B.R.V.*, I, p. 75.

²¹ *B.R.V.*, I, p. 45.

În ceea ce privește a doua carte de slujbă foarte importantă pentru bisericile reformate — *Apostolul* —, ea nu cunoaște în secolul XVI decât o singură ediție transilvană, cea coresiană din 1566, în limba română, scoasă tot sub patronajul familiei Benkner, la alcătuirea căreia a fost folosită, pe lângă versiuni slavone, și *Biblia* lui Luther²². Nevoile bisericii românești tradiționale au putut fi însă suplinite de edițiile slavone tipărite în spațiul românesc extracarpatic.

A treia carte de importanță capitală în biserica reformată este *Psal-tirea*. Și ea apare în versiune românească o singură dată, la 1570²³, la aceasta adăugându-se psalmi izolați, folosiți în timpul Liturghiei sau la alte slujbe, care au fost introduși în *Molitvenicul* din 1567—1568 și în *Liturghierul* din 1570, precum și în *Cartea de cântece*²⁴ tipărită la Cluj în 1570. În limba slavonă se cunosc trei ediții, probabil toate scoase de Coresi, dar dintre care numai una i se poate atribui cu siguranță²⁵. Bilingve sunt edițiile brașovene din 1577²⁶, aproximativ 1580²⁷, 1568 sau 1576—1578²⁸ și, probabil, cea din 1568²⁹. Despre ediția slavonă din 1577 se știe sigur că a fost comandată de voievodul Țării Românești³⁰, cea din 1577—1580 are un frontispiciu ornamentat cu stema Țării Românești, ceea ce ne face să credem că se datorează aceluiași patronaj³¹, iar despre cea din aproximativ 1580 se poate bănui că aparține inițiativei personale a diaconului Coresi sau patronajului familiei Benkner³². Toate se înscriu în programul de susținere a ortodoxiei transilvane după instalarea la conducerea Ardealului a principilor Bathorești. Edițiile slavo-române au toate traducerea românească intercalată, fiind deci destinate unui scop didactic, de învățare a limbii slavone, ceea ce i-a determinat pe cercetători să considere că ele nu au avut neapărat un patronaj luteran sau calvin, chiar dacă au ieșit pe spezele familiei Benkner³³. Ele răspund însă în egală măsură comandamentului protestant de naționalizare a serviciului divin și a literaturii bisericești și, la fel ca în cazul Evangheliilor slavo-române, familia Benkner a patronat tipărirea lor în speranța că textul românesc va deschide sufletele cititorilor spre orizonturile religiei reformate.

Disproporția rămâne însă mult defavorabilă Psalmilor românești, ceea ce dovedește că versiunile cunoscute din secolul XVI erau destinate cu precădere doar românilor care acceptaseră Reforma.

²² I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 201.

²³ *B.R.V.*, I, nr. 16, p. 54.

²⁴ *Fragmentul Todorescu*, Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Ion Gheție, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coord. Ion Gheție, București, 1982, p. 261—284 și *B.R.V.*, IV, nr. 7, p. 10.

²⁵ Cea din 1577 (*B.R.V.*, I, nr. 20, p. 68). Celelalte două sunt fragmente și nu au putut fi identificate locul și anul de apariție decât prin analogie (*B.R.V.*, I, nr. 34, p. 102 și *B.R.V.*, IV, nr. 12, p. 15). Rămân sub semnul întrebării edițiile din 1574 (*B.R.V.*, I, nr. 16, p. 526) și 1576 (*B.R.V.*, I, nr. 18, p. 529).

²⁶ *B.R.V.*, I, nr. 19, p. 63.

²⁷ *B.R.V.*, IV, nr. 14, p. 17; vezi și I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 305.

²⁸ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 305.

²⁹ *Idem*, p. 304.

³⁰ *B.R.V.*, I, p. 68.

³¹ *B.R.V.*, IV, p. 15.

³² *B.R.V.*, I, p. 102.

³³ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 310.

Nevoia de a explica cuvântul lui Dumnezeu pentru aducerea oame-
nilor pe calea adevărului și pentru a aduna în jurul său cât mai mulți
adepti a fost materializată de Reforma religioasă într-un număr extrem
de mare de predici. Din încercarea de atragere a românilor spre noile
confesiuni nu putea să lipsească acest aspect și rezultatul a fost tipărirea
celor două Cazanii românești: *Tâlcul Evangheliilor* (1567—1568)³⁴ și
Evanghelie cu învățătură (1580—1581)³⁵. Variante slavone sau slavo-ro-
mâne tipărite nu se cunosc nici în Transilvania, nici în Țara Românească
și Moldova. Ambele Cazanii se datorează inițiativei reformate: calvină
pentru *Tâlcul Evangheliilor* și luterană pentru *Evanghelie cu învățătură*,
fiind scoase pe cheltuiala unor zeloși sprijinitori ai Reformei în Transil-
vania: Forró Miklós și Lukas Hirscher. Prima este mult mai direct anti-
ortodoxă, fiind probabil produsul acțiunii de prozelitism reformat pro-
movat de episcopatul român reformat în frunte cu superintendentul Gheor-
ghe de Sângeorz³⁶. Valabil pentru amândouă și foarte semnificativ ră-
mâne faptul că originalele de pe care s-a tradus sunt slavone³⁷ și nu de
proveniență occidentală, cum ar fi fost mai firesc în cazul în care se
urmărea ferm atragerea românilor la Reformă. Pentru Cazană patronată
de Hirscher explicația acestui fapt e mai ușor de găsit dacă ținem seama
de experiența pe care o acumulaseră autoritățile brașovene în acțiunea de
atrageră a românilor la Reformă. Astfel, traducerea în românește a unei
Cazanii slavone împrumutate de la mitropolitul Ungrovlahiei este urmarea
firească a acceptării tipării Evangheliilor și Psaltirilor în ediții bilingve,
urmărindu-se inocularea principiilor reformate pe nesimțite. Așa se ex-
plică de ce elementele „eretice“ din această *Evanghelie cu învățătură*
sunt atât de puține și nu neapărat prin opoziția manifestată de preoții
români care nu vroiau să părăsească ortodoxia. Căci dacă această opo-
ziție ar fi fost reală era firesc să nu se facă nici o concesie doctrinară,
fiind suficient faptul că ediția apărea în limba română³⁸. Din aceste
două Cazanii rezultă că, deși se urmărea instruirea românilor în dog-
mele Reformei, era lăsată la dispoziția lor forma în care să-și constituie
biserica reformată. Astfel, ei primesc în limba română adevărurile cre-
dinței pe care o mărturisiseră până atunci, în cazul *Evangheliei cu învă-
țătură*, rămânând să hotărască dacă le vor accepta în continuare la fel,
în condițiile în care aveau alături exemplul bisericii luterane. La fel se
întâmplă și în cazul *Tâlcului Evangheliilor*, în sensul că, deși sunt clar
exprimate principiile protestante fundamentale în legătură cu credința,
rolul sfinților, respingerea tradiției și a ierarhiei bisericesti, se aveau în
vedere în primul rând excesele. Sunt sugestive afirmațiile lui Coresi
din epilog, unde susține că a aflat „aceste tâlcure ale evangheliilor pre
dumineci prespre an, scoase de în scriptura prorocilor și celor sfinți
părinți [s.n.]“ — or e știut că reformații acceptau doar autoritatea lui
Dumnezeu, a prorocilor și apostolilor. „Și deac-am cetit bine am isp. tit

³⁴ B.R.V., I, nr. 13, p. 51.

³⁵ B.R.V., I, nr. 29, p. 85.

³⁶ I. Gheție, Al. Măreș, *op. cit.*, p. 239.

³⁷ În cazul *Tâlcului Evangheliilor* această afirmație mai are nevoie de argu-
mente, nefiind exclusă posibilitatea ca la traducerea ei să fi fost folosită și o ver-
siune maghiară (Cf. *Idem*, p. 238).

³⁸ Brașovul tocmai traversa o perioadă de transformări în sens reformat, sub
directa suoraveghere a energicului preot Johann Scherer Nyrö (Cf. *Idem*, p. 243).

și socotit și am aflat că toate *tălcuesc, adeverează și întăresc cu scriptura sfântă, și mie tare plăcură* (s.n.), și am scris cu tipariul voao fraților . . .⁴. Afirmația lui nu trebuie socotită ca o modalitate de a face publicitate cărții și de a înlătura suspiciunile celor care o puteau bănuși de erezie, așa cum nu putem afirma nici că diaconul Coresi a acceptat Reforma. Spusele lui trebuie luate *ad litteram*, adică ceea ce tipărea era în acord cu scriptura nu în sensul principiului protestant *sola Scriptura*, ci în sensul în care Scriptura este și cartea de bază a Ortodoxiei. Căci altfel, Coresi, care era diacon și destul de instruit în dogmele bisericii răsăritene, ar fi sesizat erezia și n-ar mai fi afirmat imediat că lui „tare-i plăcură“ aceste cazanii. Desigur, cartea a fost tipărită la cererea bisericii românești reformate, dar nimeni nu l-a obligat pe Coresi să scrie această prefață. Deci afirmația lui trebuie considerată o mărturisire de credință personală, ortodoxă, nederanjată de afirmațiile eretice care cel mult puteau corecta excesele din societatea românească, profund marcată de superstiții. Este, de asemenea, sugestiv faptul că însuși Coresi atrage atenția asupra acestui fapt când spune: „ . . . ce dragii miei, unde ceartă această carte pre vlădici, episcopi, popi, călugări și pre domni, nu ceartă pre cei buni, ce pre răi. Bunii să nu ia pre sine. Și care vor fi cu vină certați, ei se pocăiască și să lase răutatea și să imble cu dereptate [s.n.]⁴. Ni se poate reproșa faptul că această scuză pe care o găsește Coresi pentru a trece cu vederea conținutul anticlerical al cărții nu se poate generaliza și pentru celelalte situații, care vizează cultul sfinților, predestinarea, convingerea că singură credința este în măsură să-i asigure omului mântuirea ș.a. Însă trebuie remarcat faptul că diaconul Coresi caută scuze tocmai pentru aspectul anticlerical în ideea că preoții sunt cei căzora le este destinată cartea și ei vor fi promotorii învățăturilor din ea. Or, cum ar mai fi acceptat preoții restul conținutului dacă însăși persoana lor era atacată? Deci, se atrăgea atenția că anticlericalismul cărții îi viza numai pe preoții vinovați, de unde se putea trage concluzia că în același mod pot fi înțelese și celelalte afirmații antiortodoxe. De altfel, trebuie remarcat un fapt foarte important, și anume că înseși religiile reformate nu și-au susținut principiile neconforme cu tradiția sau cu învățăturile religiei catolice, respectiv ortodoxe, pentru că doreau să promoveze o viață libertină, ci au făcut-o pentru a-și cenzura și mai mult activitatea, pentru a se apropia cât mai mult posibil de divinitate, rezultând o viață austeră, în care fiecare credincios trebuia să se mulțumească cu ceea ce-i era suficient, iar tot ce constituia surplus era văzut ca o manifestare a bunăvoinței gratuite a lui Dumnezeu, ca o posibilitate de a-și măsura starea de grație, adică faptul de a fi predestinat pentru mântuire³⁹. Astfel, *Tălcul Evangheliilor* își propunea să epureze viața religioasă a românilor de credințele realmente deșarte, de manifestări ale religiilor primitive insuficient „creștinate“, să-i facă pe oameni să se adreseze mai des lui Dumnezeu însuși și să-i convingă să-și caute singuri mântuirea și nu să o lase pe seama urmașilor obligați de tradiție să organizeze parastase.

Nu este însă mai puțin adevărat că învățăturile cuprinse în *Tălcul Evangheliilor* nu urmăreau reformarea bisericii românești. Superinten-

³⁹ Vezi Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalist*, București, 1993, passim.

dentul Gheorghe de Sângeorz a fost probabil un om foarte instruit în dogmele Reformei, care a dorit din răspuțeri să transforme biserica românească într-o biserică calvină. Dar urmașii săi au văzut cu totul altfel lucrurile, și ei se vor orienta doar spre naționalizarea cultului, care urma să rămână cel ortodox, și spre înlăturarea în primul rând a credințelor și obiceiurilor care nu erau confome nici măcar cu Ortodoxia, și abia apoi spre introducerea unora dintre dogmele protestante⁴⁰.

Tipărirea Cazaniilor românești după originale slavone se înscrie deci în această mișcare de a face cât mai accesibil credincioșilor domeniul religios în care trăiseră și până atunci, punându-le însă la dispoziție și un model reformat, în speranța că cunoașterea propriei religii le va deschide apetitul pentru raționalizarea credinței și acceptarea în cele din urmă a Reformei.

Dintre cărțile de slujbă propriu-zise au fost tipărite în Transilvania *Liturgierul*, *Molitvelnicul*, *Octoihul*, *Triodul* și *Mineiul*.

Liturgierul cunoaște trei versiuni slavone (scoase la Brașov în 1568—1570⁴¹, în jurul anului 1588⁴² și în 1588⁴³) și o versiune românească (scoasă de diaconul Coresi în 1570⁴⁴). Dintre versiunile slavone, numai despre cea a lui Șerban Coresi din 1588 se poate afirma cu siguranță cine este comanditarul — și anume principele Țării Românești —, celorlalte lipsindu-le începutul și sfârșitul. Versiunea românească din 1570 a fost comandată de episcopul reformat Pavel Tordași, în conformitate cu programul pe care și l-a propus biserica românească de a adera la Reformă. Apariția acestei cărți trebuie considerată o adevărată cotitură pentru biserica românească în general, căci ea va sta la baza introducerii limbii române în toate bisericile românești din Ardeal până la sfârșitul secolului XVII, în condițiile în care în Transilvania nu a mai fost scoasă o nouă ediție, în Moldova traducerea românească a apărut în 1679, iar în Țara Românească abia la 1706. Din acest motiv, deși episcopia românească reformată a fost o instituție efemeră, adeseori blamată în istoriografie pentru încercarea de a-i îndepărta pe români de credința străbună, trebuie să i se recunoască marele merit că ea, pentru prima dată în istoria religioasă a românilor, și-a propus introducerea serviciului divin în limba română și, prin cărțile pe care le-a patronat, a reușit acest lucru, la nivelul întregii Transilvanii cu aproape jumătate de secol mai devreme decât în celelalte spații românești, contribuind astfel la întărirea conștiinței de neam o românilor ardeleni și punând primele pietre la temelie națiunii române moderne.

Este interesant însă și faptul că acestei cărți, deși are o importanță capitală pentru serviciul divin ortodox, nu i s-au adus atât de multe replici slavone cum s-a întâmplat cu Tetraevanghelul. E posibil să fi fost considerate compensatorii cele 5 ediții slavone ale *Octoihului*⁴⁵, cele

⁴⁰ Vezi studiul nostru despre raporturile între doctrina ortodoxă și cea protestantă în *ActaMN*, nr. 31/II, 1994.

⁴¹ *B.R.V.*, IV, nr. 8, p. 11.

⁴² *B.R.V.*, I, nr. 33, p. 101.

⁴³ *B.R.V.*, I, nr. 32, p. 99.

⁴⁴ *B.R.V.*, IV, nr. 9, p. 12.

⁴⁵ *B.R.V.*, IV, nr. 3, p. 3 și nr. 6, p. 9, *B.R.V.*, I, nr. 17, p. 56, nr. 18, p. 60 și nr. 22, p. 73.

două ediții ale Triodului⁴⁶ și cele două ediții ale Mineiului (apărut sub titlul de *Sbornic*)⁴⁷, nici una dintre aceste cărți nefiind tipărită în secolul XVI în limba română. Din perspectiva acestui fapt se pune problema de ce episcopia românească reformată nu și-a dus până la capăt intenția de a naționaliza cultul divin. Explicația cea mai plauzibilă ni se pare a fi aceea că avem de-a face, totuși, cu o biserică reformată, care pune accentul doar pe slujba principală din ziua de duminică. Celelalte cărți de cult pomenite mai sus conțin slujbe pentru restul săptămânii sau pentru sărbătorile dedicate sfinților⁴⁸, cărora biserica reformată în general nu le mai acorda importanță, iar biserica reformată românească nu le-a acordat-o pentru că preoții săi nu aveau timpul și pregătirea necesară pentru săvârșirea tuturor acestor obligații culturale. Astfel, deși cea mai veche traducere a Octoiului în românește datează din a doua jumătate a secolului XVI⁴⁹ și a fost copiată sub îndrumarea episcopului Pavel Tordași, ea nu a văzut lumina tiparului, ci a circulat în manuscris⁵⁰.

Nu același lucru s-a întâmplat cu *Molitvelnicul*, care conține slujbele celor 7 Taine și a sacramentariilor pe care le face preotul în diferite ocazii din viața creștinului⁵¹, deci care conține elemente ce țin de însăși dogma bisericii respective. În acest sens, *Tâlcul Evangheliilor* din 1567—1568 a fost completat cu un *Molitvenic rumânesc*⁵² în care erau incluse doar slujbele (sub formă calvinizată) de la botez, cununie, cuminecătura și înmormântare. Conținutul acestui *Molitvenic* completează afirmațiile făcute în legătură cu *Tâlcul Evangheliilor*. Astfel, deși tainele sunt reduse la 3 și nu există nici o molitvă în legătură cu evenimentele și lucrurile care necesită o slujbă religioasă în conformitate cu practica ortodoxă, deși conținutul slujbelor nu este ortodox, totuși se spune că vecernia și utrenia rămân ca mai înainte. Dacă se prevedea schimbări radicale în punctele dogmatice cele mai importante ale credinței ortodoxe, de ce nu s-a mers până la tapăt și nu s-au reformat și elementele minore? Considerăm că acest *Molitvenic*, ca și *Tâlcul Evangheliilor*, a fost tipărit în primul rând spre folosul românilor reformați și abia apoi în scop prozelit, pentru ca cei ce intenționau să adopte noua credință să fie instruiți mai ales în legătură cu aspectele principale atât ale noii credințe, dar și ale celei vechi. În forma prezentată de acest *Molitvenic* biserica românească reformată păstrează încă multe elemente ortodoxe, ceea ce conferă reformei românești un specific aparte, motiv pentru care și numim această comunitate biserică românească reformată și nu biserică româno-calvină. Sub păstoria urmașilor lui Gheorghe de Sângeorz, apoi în secolul XVII, datorită noii forme de prozelitism calvin — care va subordona biserica românească celei calvine maghiare spre a o putea controla mai ușor —, elementele ortodoxe se vor înmulți,

⁴⁶ B.R.V., I, nr. 21, p. 68 și I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 100.

⁴⁷ B.R.V., I, nr. 15, p. 53 și nr. 28, p. 81.

⁴⁸ Cf. Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii Drept credincioase Răsăritene*, Cernăuți, 1909, p. 243—247.

⁴⁹ Pavel Binder, Arnold Huttmann, *România din Brașov în epoca Reformei*, în *Studii și articole de istorie*, XIII, 1969, p. 87.

⁵⁰ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 270—273.

⁵¹ V. Mitrofanovici, T. Tarnavski, *op. cit.*, p. 242.

⁵² B.R.V., I, nr. 13, p. 524—525.

fără a le anula însă pe cele reformate, dar întărind în același timp specificul național al bisericii românești.

O importanță deosebită între tipăriturile secolului XVI o are prima versiune românească a Vechiului Testament, cunoscută sub numele de *Palia de la Orăștie*, tipărită de Șerban Coresi în 1581—1582⁵³, care rămâne de fapt singura ediție din țările române până la *Biblia* lui Șerban Cantacuzino din 1688. Traducerea și tipărirea *Paliei* s-au datorat episcopiei românești reformate care, în acord cu întreaga mișcare de reformă religioasă occidentală, a reconsiderat semnificația Vechiului Testament pentru viața creștinului, străduindu-se să-l facă accesibil. Cheltuielile pentru tipărire s-au dovedit însă a fi prea mari și din cele 5 cărți ale lui Moise programate a se tipări într-o primă etapă, nu au mai fost scoase decât două. Semnificativă rămâne însă intenția în sine, prin care biserica românească reformată încerca să se încadreze în șirul celorlalte biserici protestante, asigurându-și dotarea cu cărțile necesare și integrându-se rapid în curentul de idei respectiv. În acest sens trebuie să remarcăm faptul că, în forma finală, *Palia de la Orăștie* trebuia să aibă conținutul impus de concepția protestantă conform căreia părțile apocrife erau înlăturate⁵⁴.

Primele cărți românești tipărite au fost însă Catehismele. Importanța care li s-a acordat rezidă în faptul că, prin ele, se spera familiarizarea ortodocșilor cu noile învățături într-un timp scurt, mizându-se pe ideea că se vor lăsa repede convinși de logica și raționalitatea principiilor de credință protestante, fără a mai fi nevoie de tatonarea terenului spritual prin intermediul cărților de cult modificate în sens protestant doar în ceea ce privește limba de redactare. Dar această speranță s-a dovedit repede deșartă și a fost abandonată în favoarea celei de a doua modalități de convertire, așa cum s-a putut deja constata. Catehismul sibian din 1544⁵⁵ este rezultatul inițiativei luterane locale care, bazându-se pe faptul că deja unii români acceptaseră Reforma⁵⁶, a dorit ca în totalitate populația românească să adere la confesiunea luterană. Conținutul său a fost deci pur luteran și din acest motiv a stârnit suspiciunile multor români. Dar șocul pentru care a fost tipărit nu s-a soldat cu un eșec total. După cum reiese din scrisoarea pastorului bistrițean A. Wurmloch, unii preoți considerau această carte ca pe ceva sfânt⁵⁷. Deci Catehismul a circulat și, într-o anumită măsură, a difuzat ideile cuprinse în el, tot mai mulți români simțindu-se atrași de unele dintre învățăturile sale. Trebuie să specificăm că ambele catehisme au fost adresate tuturor românilor și nu doar celor din jurul orașelor unde au fost tipărite: catehismul sibian se găsea în scurtă vreme în ținutul Bistriței, iar catehismul brașovean a fost identificat într-un miscelaneu descoperit în Maramureș. Acest fapt i-a îndemnat pe brașoveni să nu scoată o versiune proprie în anii imediat următori adoptării Reformei la Brașov (1543), deși preocupările pentru atragerea românilor la luteranism datează

⁵³ B.R.V., I, nr. 30, p. 93 și *Palia de la Orăștie. 1581—1582. Text — Facsimile* — Indice, Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968.

⁵⁴ *Palia de la Orăștie* . . . , p. 2.

⁵⁵ B.R.V., I, nr. 5, p. 22.

⁵⁶ Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în *Limba Română*, XX, nr. 3, 1971, p. 273—275.

⁵⁷ B.R.V., I, p. 22.

incă din această vreme. În cei aproape 20 de ani care despart catehismul sibian de cel brașovean ideile puse în circulație și-au făcut efectul. Observăm că în ediția din 1560 de la Brașov⁵⁸ apar o serie de elemente care pledează în favoarea unui compromis între Reformă și Ortodoxie, *compromis impus de români* editorilor reformați pentru a-și apăra atât cât era posibil propria religie⁵⁹. O parte din conținutul rămas protestant s-ar fi datorat și necunoașterii suficiente de către alcătuitoarii săi români a dogmelor fundamentale ale bisericii răsăritene și faptului că biserica răsăriteană însăși nu-și fixase încă definitiv dogmele⁶⁰. Aceste afirmații nu ni se par satisfăcătoare, în condițiile în care cuprinsul catehismului brașovean este în cea mai mare parte protestant, iar introducerea unor elemente ortodoxe se putea datora și altor motivații decât cele invocate mai sus, dintre care unele pot aparține chiar reformatorilor⁶¹.

Pătrunderea Reformei la români este un fapt indiscutabil, și așa cum ei vor avea nevoie de cărți de cult românești, aveau nevoie și de un catehism românesc care să conțină propria lor mărturisire de credință. Contactul cu ceea ce propunea Reforma se făcuse prin intermediul catehismului sibian, din care a fost receptată doar o parte. În jurul anului 1560 s-a simțit nevoia editării unui catehism care să conțină numai acele puncte reformate pe care le acceptaseră românii. Considerăm că prezența elementelor ortodoxe în catehismul brașovean se explică tocmai prin acest specific al bisericii reformate române, care păstrase din confesiunea precedentă destule aspecte pentru ca să simtă nevoia unui catehism propriu, în condițiile în care ediția anterioară nu-i satisfăcea exigențele. Păstrarea acestor elemente ortodoxe în biserica reformată, la rândul ei, poate avea toate cauzele invocate de cercetătorii anteriori. Important este faptul că biserica românească atinge o suficientă individualitate pentru a dori să se manifeste ca atare. În 1560 însă, ea se mai află încă pe terenul căutărilor și așa se explică de ce în timpul episcopatului lui Gheorghe de Sângeorz se va tinde spre întărirea elementelor reformate pure, pentru ca mai târziu balanța să incline în favoarea celor ortodoxe, dar în bună măsură trecute prin filtrul Reformei.

Blamate, mai ales în istoriografia veche, pentru caracterul lor reformat și prozelit, reconsiderate mai nou, din perspectivă filologică, pentru importanța lor în cadrul procesului de naștere a literaturii române, acestor două catehisme trebuie să li se recunoască și meritul că au fundamentat nevoia de carte românească și au determinat, nu în ultimă instanță, apariția literaturii religioase în limba română. Căci toate celelalte cărți tipărite în românește în secolul XVI sunt posteroare ambelor ediții ale Catehismului și, chiar dacă au fost traduse înainte de 1544⁶², ele au devenit cunoscute și cerute abia de la mijlocul secolului XVI, după ce ideea importanței cuvântului lui Dumnezeu în limba națională fusese

⁵⁸ B.R.V., IV, nr. 4, p. 6.

⁵⁹ Nicolae Șerbănescu, *La 400 de ani de la apariția „Intrebării creștinești”*, în BOR, an. LXXVIII, nr. 11—12, nov.-dec. 1959, p. 1033—1051.

⁶⁰ *Idem*, p. 1051 și 1047—1048.

⁶¹ I. Ghetie, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 223—229 și *Catehismul lui Coresi*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Alexandra Roman Moraru, în *Texte românești din sec. al XVI-lea* . . . , p. 37—55.

⁶² Vezi cazul *Evangeliei și Apostolului* traduse în Moldova în 1532 (Cf. I. Ionescu, *op. cit.*, p. 84—86) și al *Tetraevanghelului* coresian din 1560—1561.

răspândită de cele două Catehisme. Deci, în mare măsură, învățăturilor promovate de aceste cărți li se datorează cererile și „jălania“ preoților ardeleni de a beneficia și de alte cărți românești, iar dacă au fost unii contemporani care le-au contestat⁶³, aceasta se datorează în primul rând revoluției pe care ele voiau să o introducă în spiritualitatea românească și neputinței de a le înțelege imediat mesajul, chiar și numai sub acel aspect care i-ar fi favorizat în inșiși cadrele religiei ortodoxe și anume cel al adoptării limbii române ca limbă de cult, atitudine care a fost însă în cele din urmă părăsită, la început de cei care s-au apropiat mai mult de Reformă, mai târziu de ortodocșii înșiși.

Ultima tipăritură la care mai trebuie să ne referim este *Pravila sfinților oteți*⁶⁴, scoasă de Coresi între 1560—1562. Fiind un text neutilizat în cadrul cultului, s-a considerat că traducerea ei a fost patronată de biserica ortodoxă⁶⁵, cu atât mai mult cu cât conținutul este format numai din învățături aparținând bisericii răsăritene care pot fi considerate chiar în contradicție cu principiile Reformei, după care legile făcute de oameni nu mai au valoare canonică⁶⁶. Remarcăm însă faptul că această *Pravilă* apare într-o perioadă foarte apropiată de cea în care au fost editate *Catehismul* și *Tetraevanghelul românesc*, deci într-un moment în care activitatea lui Coresi este strâns legată de cea a bisericii reformate. Chiar dacă nu putem exclude patronajul ortodox, acesta nu reiese cu precizie din forma în care se prezintă exemplarul păstrat, care nu are nici început, nici sfârșit. Apoi, cartea a fost scoasă cu sprijinul familiei Benkner, în posesia căreia se mai aflau exemplare în 1585⁶⁷. Este adevărat că Benkner a mai subvenționat și alte tipărituri nedestinate scopurilor prozelite deoarece limba de redactare a lor era slavona. Dar toate cărțile românești tipărite de Coresi sub patronajul oficialităților brașovene au suferit influența Reformei⁶⁸, ceea ce ne face să credem că și această *Pravilă* a avut o motivație asemănătoare, aspectul reformat constând în acest caz doar în apariția sa în traducere românească. Folosită alături de celelalte cărți românești, a contribuit și ea la întărirea elementelor ortodoxe din confesiunea bisericii românești reformate.

Luată în ansamblu, traducerile și tipărirea literaturii religioase românești au la bază principiul Reformei conform căruia cuvântul lui Dumnezeu trebuie prezentat poporului pentru a fi înțeles și a se asigura respectarea lui. Traducerile s-au putut face doar din inițiativă românească, fiind destinate comunităților românești reformate. La tipărire au participat însă în mare măsură și reprezentanții națiunilor recepte, care

⁶³ B.R.V., I, p. 22.

⁶⁴ B.R.V., IV, nr. 10, p. 12 și *Pravila lui Coresi*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Gheorghe Chivu, în *Texte românești din sec. al XVI-lea...*, p. 132—145.

⁶⁵ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 278.

⁶⁶ Keith Randell, *Luther și Reforma în Germania, 1517—1555*, București, 1994, p. 34—35.

⁶⁷ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 276.

⁶⁸ *Idem*. *Tetraevanghelul* din 1560—1561 folosește ediția sibiană din 1551—1553, iar traducerea au făcut-o „nește creștini buni“, care sigur nu mai aparțineau de biserica tradițională; *Tâlcul Evangheliei* și *Molitvenicul* au un conținut în cea mai mare parte reformat; *Evanghelia cu învățătură* are omisiuni care se datorează tocmai patronajului luteran; *Apostolul* are între izvoare *Biblia* lui Luther; *Psaltirea*, *Liturgierul* și *Palia* au fost patronate direct de biserica românească reformată.

au subvenționat editarea cărților respective și, din acest motiv, nevoii de carte românească i se alătură scopul prozelit. Dar promotorii acestui scop nu pot fi acuzați de reavoință față de români, indiferent că au acționat din impuls personal — cum e cazul nobililor Geszti Ferenc și Forró Miklós — sau în mod organizat — cum au procedat oficialitățile Sibiului și Brașovului și Dieta Transilvaniei —, căci acțiunea lor s-a soldat cu apariția unui mare număr de cărți în limba română, pe care singuri românii nu și le-ar fi putut tipări, și care erau destinate tocmai acelei părți din populația Principatului care până atunci fusese desconsiderată și umilită. Este adevărat că adoptarea Reformei de către români le-ar fi întărit conducătorilor politici în exterior poziția dominantă pe care o aveau în interior, dar aceasta era de natură să favorizeze în primul rând apărarea țării în fața pretențiilor anexioniste ale Habsburgilor, care veneau cu propria lor politică de prozelitism. Transformarea tuturor ardelenilor într-un bloc reformat compact era privită ca o modalitate de asigurare a independenței față de Imperiul habsburgic. Dar din punct de vedere intern, reprezentanții națiunilor recepte nu aveau interes să-și împartă privilegiile prin promovarea unei politici de maghiarizare sau germanizare. Din aceste motive nu avem dreptul să punem semnul egal între schimbarea religiei și mutația etnică, pentru că dacă acest ultim aspect ar fi fost urmărit prin politica de prozelitism religios, nu s-ar mai fi militat pentru introducerea limbii române în biserică, ci ar fi fost propuse direct germana sau maghiara, în condițiile în care primii români care au acceptat Reforma au fost cei care adoptaseră mai înainte catolicismul și, deci, făcuseră primul pas spre apropierea de celelalte etnii ale Transilvaniei. Este adevărat însă că mulți români reformați se vor maghiariza, dar aceasta se va întâmpla abia după dispariția episcopiei românești reformate, determinată de politica de „contrareformă“ promovată de principii catolici, și mai ales la sfârșitul secolului XVII și la începutul secolului următor, în condițiile în care se putea constata că încercarea de atragere a tuturor românilor la Reformă eșuase și, în primul rând, pentru că țara intrase pe mâinile unor stăpâni a căror confesiune era minoritară, deci care aveau tot interesul să lupte pentru întărirea propriilor poziții. Pentru acei români care ajunseseră prea legați de structurile calvine prin funcțiile pe care le dețineau sau pentru cei pentru care apartenența la religia calvină era o problemă de conștiință, rămași în număr foarte mic, nu a mai existat altă soluție decât maghiarizarea.

Dar la mijlocul secolului XVI cu totul alta era situația și numărul mare al românilor deveniți anterior catolici datorită interesului au adoptat Reforma pentru că vedeau în ea — din perspectiva introducerii limbii române în biserică — posibilitatea de a rămâne în cadrele etniei în care își aveau rădăcinile, fără să-și mai piardă privilegiile. Comunitatea românească reformată a promovat și ea o proprie acțiune de prozelitism care, pe lângă convingerea că profesa adevărata religie a mântuirii, a mai putut fi impulsionată și de conștientizarea faptului că, aparținând unei religii recepte, devenea o națiune receptă. Adoptarea Reformei de către români poate fi astfel înțeleasă ca o adevărată mișcare de renaștere națională, ale cărei prime rezultate au fost întemeierea bisericii românești reformate și tipărirea cărților de cult în limba română. Acesta consi-

derăm că este mesajul pe care l-au recepționat românii din mișcarea generală cunoscută sub numele de Reformă. Transformarea modernizatoare a fost însă frânată de rămânerea în cadrele religiei tradiționale a marii majorități a societății românești, care, datorită apartenenței la clasa socială țărănească, nu era interesată în promovarea pe scară ierarhică și era mult mai legată de practicile religiei populare, și de ajungerea Transilvaniei în stăpânirea dinastiei catolice a Báthoreștilor, care au încercat să asigure cel puțin un echilibru între religiile recepte, pentru a favoriza astfel catolicismul, în condițiile în care restaurarea suveranității sale spirituale nu mai era posibilă. Biserica românească reformată însăși se afla încă în perioada începuturilor și încetarea sprijinirii ei de către oficialități a determinat, spre sfârșitul secolului XVI, și încetarea activității sale organizate. În același timp, intensificarea presiunii otomane, politica de anvergură promovată de principele Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei, apoi de nepotul său Sigismund Báthory, de constituire a unui front comun antiotoman din cele trei țări românești în alianță cu Imperiul habsburgic, bulversarea produsă de Mihai Viteazul prin eroica sa acțiune de unire a tuturor românilor, au împiedicat continuarea acțiunilor culturale și au făcut să înceteze nu numai activitatea tipografiei românești, ci și tipărirea cărților canonice slavone. Când lucrurile vor reintra pe un făgaș relativ normal, experiența coresiană nu va fi uitată și multe din cărțile pomenite mai sus vor sta la baza traducerilor și tipăriturilor a căror serie se va relua în anii 40 ai secolului XVII.

Introducerea limbii române în biserică se datorează deci nevoii românilor de a asculta cuvântul lui Dumnezeu în limba proprie, nevoie resimțită datorită contactului nemijlocit cu Reforma prin intermediul Catehismelor românești. De traduceri a beneficiat însă mai ales acea parte a populației românești ardelene care a acceptat Reforma, celelalte fiindu-i destinate tipărirea slavone. Îndepărtarea de tradiția ortodoxă s-a produs mai ales în acele domenii în care biserica răsăriteană impune restricții (cum este cazul celei de-a doua căsătorii a preoților), dar sub aspect cultural schimbările pot fi considerate nesemnificative, în condițiile în care unele practici „eretice“ se puteau datora în egală măsură și lipsei de pregătire a preoților, nu doar influenței dinspre literatura patronată de biserica reformată. Sub acest aspect, problema rămâne însă în continuare deschisă. Dar în nici un caz nu poate fi admisă deznaționalizarea adepților Reformei, nici măcar a nobililor, în condițiile în care aceștia mai foloseau încă limba română. Dacă nu o mai foloseau, maghiarizarea trebuie considerată ca un fapt produs anterior adoptării religiei reformate.

În încheiere, s-ar cuveni analizată din această perspectivă și atitudinea tipografului Coresi, care, deși diacon ortodox, a tipărit și promovat folosirea cărților liturgice în limba română. Să fie atitudinea lui determinată numai de necesități materiale și să nu recunoaștem sinceritatea durerii sale când afirmă că „mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi Rumâni n-avăm“⁶⁹?

Ca membru al ierarhiei ortodoxe — care se va mai opune încă multă vreme schimbării limbii de cult, ca adept sincer al Ortodoxiei, Coresi nu

⁶⁹ În *Psaltirea* românească, Brașov, 1570, apud *B.R.V.*, I, p. 56 și în *Tâlcul Evangheliilor*, Brașov, 1567—1568, apud *B.R.V.*, I, p. 51.

ar fi trebuit să cedeze nici unei presiuni și nu ar fi trebuit să accepte editarea cărților religioase românești. Or din prefețele și epilogurile semnate de el rezultă că privea tipărirea acestor cărți ca pe o adevărată misiune: „să învețe Rumânii cine-s creștini“. În acest sens nu se poate nega apropierea lui de Reformă. Acest lucru a fost remarcat inclusiv de către contemporani, care nu mai au suficientă încredere în Coresi, favorizând astfel manifestarea tipografilor Lorinț și Lavrentie, care scot numai cărți slavone. Faptul că în ultima parte a activității sale a tipărit aproape numai cărți în limba slavă s-a datorat „contrareformei“ promovate de conducerea Principatului și de ierarhia politico-religioasă din Țara Românească, care a recuperat o parte din terenul câștigat de prozelitismul luterano-calvin și, probabil, l-a readus și pe Coresi în matca religiei străbune. Până la această reorientare însă, nu se poate exclude contribuția lui la alcătuirea formei definitive a cărților tipărite, pe care, măcar ca revizor, le-a citit și le-a aprobat, afirmând că-i plăcură. Această aprobare nu poate fi pusă pe seama unei insuficiente pregătiri teologice, în condițiile în care, ca tipograf, s-a aflat în directă legătură cu centrele principale de iradiere a ortodoxiei din Țara Românească (Târgoviște) și Transilvania (Șcheii Brașovului). Din acest motiv Coresi apare ca un promotor și adept al anumitor aspecte ale religiilor reformate, difuzate prin cărțile sale, care aveau darul de a întări spiritual comunitatea etnică a românilor din Transilvania prin transformarea bisericii ortodoxe într-o biserică românească națională. Nu trebuie să ne mire faptul că diaconul Coresi a revenit asupra convingerilor sale, căci reforma românească își căuta încă drumul propriu și găsirea lui a fost oprită temporar de evenimentele din ultimele decenii ale secolului XVI. Firește, această cochetare cu Reforma nu scade cu nimic valoarea omului de care se leagă nașterea tiparului românesc, ci, dimpotrivă, contribuie la completarea personalității lui, dovedind capacitatea sa de deschidere spre modernitate, așa cum o și probează activitatea desfășurată.

ANA DUMITRAN

CONTRIBUTIONS A L'ÉTUDE DES LIVRES ROUMAINS
IMPRIMÉS DU 16e S.

(Résumé)

Notre étude remets en discussion les livres imprimés de l'époque de Coresi, essayant à faire la liaison entre le patronage des autorités luthériano-calviniennes, les besoins de l'Église roumaine réformée et le diacre Coresi. Pour toutes ces impressions coresiennes on a pu constater que le nombre des éditions roumaines est nettement inférieur à celles slavones contemporaines; par conséquence nous croyons que les textes roumains étaient destinés avant tout aux Roumains qui avaient accepté déjà la Réforme et, ensuite, ils suirent leur caractère prosélyte. Il résulte que les impressions font partie d'un plan relativement bien précisé des autorités protestantes transylvaines de consolider leur position politique et religieuse pour l'attraction des Roumains à l'une des croyances protestantes. Mais ce patronage

a commencé en un moment où il y avaient déjà un nombre suffisant des Roumains réformés qui manifestaient leur désir d'avoir des livres en langue roumaine.

Très importants sont les trois cathéquismes, imprimés à Sibiu (1544) et Brașov (1560), qui ont fait connaître l'idée de l'importance d'avoir la parole de Dieu en propre langue. Ils ont consolidé le courant réformé roumain et ont déterminé l'édition des prochains livres roumains ou slavo-roumains. Dans la même catégorie s'inscrit aussi la *Missel* coresienne de 1570, qui marque le début de l'introduction du culte en langue roumaine dans l'Église roumaine réformée et qui se trouve à la base de la généralisation de celui-ci dans toutes les églises roumaines transylvaines jusqu'à la deuxième partie du XVIIe siècle.

En dehors de *Tâlcul Evangheliilor / La signification des Evangiles* et le *Molitvenic / Rituel* de 1567—1568, tous les autres livres liturgiques roumains conservent les enseignements religieux orthodoxes. Par conséquent, l'aspect principal dans lequel les Roumains ont compris la Réforme a été la nationalisation du culte; les autres transformations sont dûes es égale mesure à l'influence protestante autant qu'à une insuffisante préparation des prêtres roumains — et dans ce cas certains aspects pas orthodoxes du culte de l'Église transylvaine il est possible qu'ils aient été antérieures à la diffusion des principes réformés parmi les Roumains.

Donc, la littérature religieuse en langue roumaine s'appuie surtout au besoin ressenti de la population roumaine réformée, et l'aspect prosélyte s'est associé à ce besoin, dans les conditions auxquelles le livre était un luxe à cette époque, par conséquent on n'a pas pu espérer que les Roumains avaient achevé des livres „hérétiques" uniquement par le désir de s'informer.

En plus, le besoin d'une littérature en roumain relève la conscience du fait que les Roumains représentent une entité distincte dans le paysage ethnique de la Transylvanie et montre la possibilité de s'affirmer dans la vie de l'état par leur propres moyens, qui conservaient l'identité ethnique — ce qui jusqu'alors n'a pas pu être réalisé qu'accidental, en cas particulier. En cette acception, l'apparition de l'évêché roumain réformé et l'impression des livres en roumain représentent une des premières pierres mettant la base de la nation roumaine moderne.